

İBÂZÎ MÜFESSİR MUHAMMEDB. YUSUF İTFİYYİŞ'İNİŞÂRÎ TEFSİRE YAKLAŞIMI**Mehmet Fatih DEDE*****Özet**

Mutasavvıflar Kur'an'da bazı hususların işaret ve rumuzla anlatıldığı kanaatindedir. Mutasavvıfların bu kanaatten hareketle Kur'an ayetlerinin bir kısmının veya tamamının keşif ve ilhamla yorumlamaya dayalı olarak vücuda getirdikleri tefsirlere "işârî tefsir" veya "remzî tefsir" adı verilmiştir. Bu tür tefsirler müellifinin bireysel fikirlerinden ziyade eriştiği makama bağlı olarak kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır. Biz bu çalışmamızda İbâzîlerin bu konuya yaklaşımını İtfiyyiş'in son telif ettiği tefsir olan *Teysiru't-Tefsir*'i inceleyerek tespit etmeye çalıştık. Müellifin, bu eserinde işârî tefsire karşı olduğunu ve işârî tefsir yapanları şiddetle eleştirdiğini ancak bazı yerlerde çelişkiye düştüğünü tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: İşârî tefsir, İbâzî, İtfiyyiş, *Teysiru't-Tefsir*.

AN APPROACH TO THE ISHARÎ TAFSİR: A CASE OF İBADIİMUFASSİR MUHAMMAD B. YUSUF İTFİYYİŞ**Abstract**

Mystics has a conviction that some points in the Quran has been explained through symbolic way. It has been called as a "Ishari Tafsir Tafsir bil I sarah that derived from thatmystics's conviction and basic ally argues that some part so rall of the Quran should explained by intuition. This type of Tafsir depends on the symbolicintuit on that has been in spired to the heart of author depending on his maqam rather than his individualistic ideas. Inthisarticle, wetried to identify the approach of I badi by the examining It fiyyis's last book called *Teysiru't-Tafsir*. We identified in this book some point such as that the author in that book is the opposite to the I shari Tafsirand made a rigidcritics to those people but at some point he make some contradiction.

Keywords: IshariTafsirIbadi, İtfiyyis, *Teysiru't-Tafsir*

Giriş

İşaret kelimesi sözlükte hareket, jest, sinyal, îma, remiz, sembolik ifade, bir nesneyi göstermek; bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etmek, dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatmak gibi mânalara gelir.¹ Tasavvufî bir terim olarak ise maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirmeye; bir mânayı, düşünceyi veya duyguyu üstü kapalı bir şekilde anlatmaya; ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham ve keşif gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mânalara işaret denir.²

Mutasavvıflar Kur'an'da bazı hususların işaret ve rumuzla anlatıldığı kanaatindedir. Kur'an-ı Kerim'in esrarını kavramış muhakkik ulemamin, âriflerin ve bir kısım sülûk erbabının, İlâhî ilham ve Rabbânî bir fetihle; ayetleri, zâhir anlamlarına ters düşmemek ve onlarla kâbil-i telif olmak kaydıyla, birtakım lafzî veya manevî işâretlerden dolayı zâhirîmânalarından farklı bir şekilde tefsir etmelerine işârî tefsir denir.³ Dikkatle yapılan tefekkür ve teemmül ile de işârî tefsir yapılabilir. Zira işârî izahat yapan kimseler sadece sülûk ve riyâzet ehli mutasavvıflardan

* Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mfatihdede@hotmail.com

¹ez- Zebîdî, Murtazâ, *Tâcu'l-Arûsmin Cevâhiri'l-Kâmûs, Dâru'l-Hidaye, y.y., tsz., XII/257; Mutçalı, Serdar, Arapça – Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 2012, 503; Uludağ, Süleyman, İşârî Tefsir Md., DİA, XXIII/424*

² Uludağ, İşârî Tefsir Md., DİA, XXIII/424.

³ Görçük, Yunus Emre, Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, 38-39.

oluşmamaktadır.⁴ Bu yöntemle yapılan tefsire “işârî tefsir” “tasavvufî tefsir” veya remzî tefsir adı verilmiştir.⁵ Bu tür tefsirler müellifinin bireysel fikirlerinden ziyade eriştiği makama bağlı olarak kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır.⁶ Kişi bu makama riyazet ve derin tefekkürle ulaşabilir.⁷ Nitekim Âlûsî(ö.1270/1854) de işârî tefsir mânasında tevîlî şöyle tarif eder: “*Tevîl, ibare perdelerinden sâliklereâyân olan ve gayb bulutlarından âriflerin kalplerine yağın kutsal işaretler ve ilahî bilgilerdir.*”⁸

İşârî tefsir konusu âlimlerin hakkında ihtilafa düştüğü bir konudur.⁹ Hatta bu tür yorumların Kur’an’ın tefsiri olmadığını,¹⁰ aksini iddia edip buna itikat edenlerin küfre düştüğünü söyleyenler dahi vardır.¹¹ Öte yandan sahabilerinde bu çeşit tefsirler yaptığını söyleyenler vardır.¹² Örneğin Hz. Ömer(ö.23/644) ve İbn Abbas’ın(ö.68/687-88) Nasr suresinde peygamberin vefatının yaklaştığına işaret olduğunu belirtmişlerdir.¹³ Bize göre de işârî yorumlar Kur’an’ın daha iyi anlaşılması ve mesajının daha geniş kitlelere ulaşması adına önemli bir yere sahiptir. Ancak bu tür yorumların aşağıda yer verilen kıstaslara uygun olması şarttır.

İşârî tefsirlerin makbul olması için genel olarak şu şartları haiz olması gerektiği belirtilmiştir:

- Bâtın anlam zâhirî anlama aykırı olmamalıdır
- Ayete verilen bâtin anlamın doğruluğunu teyit eden şer’î delil bulunmalıdır.
- Bâtın anlam şer’î ve aklî bilgilerle çelişmemelidir.
- Ayetten murat edilen mânanın sadece bâtinîmâna olduğu iddia edilmemelidir.
- Yapılan tefsirin, ayet lafzının içermesi mümkün olmayacak derecede uzak ve zayıf olmaması gerekir.
- Yapılan tefsirin Müslümanların zihnini karıştıracak şüpheler taşıması gerekir.¹⁴

Biz burada -makalemizin sınırlarını aşması nedeniyle- işârî tefsirin doğuşu, sistemleşmesi, dayanakları, sınırları, şartları, çeşitleri, meşrûiyeti, bâtinî yorumdan farkı ve kendisine yöneltilen tenkitler ile ilgili detaylı bilgileri ilgili eserlere¹⁵ havale edip İtfiyiş’in bu konudaki görüşlerini ele almaya çalışacağız.

⁴ Gördük, Yunus Emre, Tefsir-Te’vîl” Ayırımı ve İşârî Tefsirin Öznel Mahiyeti Bağlamında “Yorum-Algı” Sorunu, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017, cilt: IV, sayı: 7, s.7; Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, 19.

⁵ Uludağ, Süleyman, İşaret Md., DİA, XXIII/423; Birışık, Abdulhamit, Tefsir Md., DİA, İstanbul, 2011, XL/287.

⁶ el-Kattan, Menna’ b. Halil, Mebahis fi Ulumu’l-Kur’an, Mektebetu’-Mearif, yy, 2000, 367; Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, 20; Gördük, Yunus Emre, İşari Tefsirin Mahiyeti, Meşruiyeti ve Batini Yorumdan Farkı, Marife: Dini Araştırmalar Dergisi, 2011, cilt: XI, sayı: 2, 14; Demirci, Muhsin, Tefsir Tarihi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, 224.

⁷ Gânim bin Kudûrî, Ebû Abdullah, el-Muhâdarât fi Ulûmu’l- Kur’an, DâruAmmâr, Ürdün, 1403, 202, 207; Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Tarihi II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1988, 9.

⁸ Âlûsî, ŞihâbuddînMahmud ibn Abdillâh, Rûhu’l-Meânî fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî, (Tahkik: Ali AbdulbariAtiyye) Dâru’l-Kutubu’l- İlmiyye, Beyrut, 1415, 1/6.

⁹ Zürkânî, Muhammed Abdulazim, Menâhîlû’l-İrfân fi Ulûmu’l-Kur’an, Matbaatu İsa, yy., tsz., II/79; Rumî, Fahd bin Abdurrahman bin Süleyman, İtticehâti’t-Tefsir fi’l-Karnî’r-Râbi’ ‘aşar, Riêsetüldêrâti’l-Buhûsi’l-İlmiyyetive’l-İftêive’d-De’vetive’l-İrşâd, Suudi Arabistan, 1986, I/368.

¹⁰ El-Hasan, Muhammed Ali, el-Menar fi Ulûmu’l-Kur’ân, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1421, 300

¹¹ Osman ibn Abdurrahman ibn Salah, Fetâvâ ibn Salah, Tahik: Muvaffak Abdullah Abdulkadir, Mektebetu’l-Ulûm ve’l Hikem, Beyrut, 1407, 196-197; Zerkeşi, Burhan, II/170-171.

¹² el-Halebî, Nureddin Muhammedİtr, Ulûmu’l-Kur’âni’l-Kerim, Matbaatu’s-Sabâh, Dimaşk, 1993, 93; Sabunî, Muhammed Ali, et-Tibyân fi Ulûmu’l-Kur’an, el-Mektebetu’l-Asriyye, Beyrut, 2016,172-173.

¹³ Buhari, Ebû Abdullah Muhammed B. İsmail B. İbrahim B. Muğîre El-Cu’fi, Sahîhu’l-Buhârî, DâruTavku’n-Necât, Birinci Baskı, y.y., 1422, VI/179.

¹⁴ Zürkânî, Menâhil, II/81; Zehebi, Et-Tefsir ve’l-Mufessirun, II/265; el-Kattan, Mebahis, 368-369; Rumî, İtticehât, I/374; Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, 21; Çelik, Muhammed, İşârî Tefsirin Sınırları ve Elmalılı Hamdi Yazır’dışı Tefsir, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, IV/2, 3; Gördük, Yunus Emre, 130.

¹⁵ ez-Zerkeşi, Muhammed b. Abdullah, el Burhan fi Ulumu’l-Kur’an, Darulhyai’l-Kutubu’l-Arabiyyeti, Beyrut 1957, II/170-171; Suyuti, Celaleddin, el-İtkânfi Ulûmu’l-Kur’an, Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim (Muhakkik), el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmmetüli’l-Küttâb, Mısır, 1974, IV/223-227; Zehebi, Muhammed Hüseyin, et-Tefsir ve’l-

1. İtfıyyış'in İşârî Tefsire Yaklaşımı

1236/1820 yılında Cezayir'in güneyinde bulunan Gerdâye (Gardia) merkezine bağlı Yescen kasabasında doğan Muhammed bin Yusuf İtfıyyış¹⁶, öğrenimini, Cezayirli seçkin İbâzîlîmlerinin okuduğu bir kurum olan Ma'hedü'l-hayat'ta tamamladıktan sonra, genç yaşına rağmen bir taraftan kitap yazıp talebe yetiştirerek ilmî faaliyetlerde bulunurken diğer taraftan da ülkesinin Fransasömürsünden kurtulması için Cezayir Milli Mukavemet Hareketi, Yeni İslahat Hareketi ve Azzabe gibi kuruluşlar içinde öncü görevi yaparak Cezayir halkını fikri ve siyasi yönde etkiledi. İslam birliği (Panislamizm) fikrine ilgi duyup bunu savunduğu için Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine bir takdirname ile altın madalya verildi.¹⁷

Zühd ve takvayı hayatının ana ilkesi haline getiren İtfıyyış geceleri az uyur, namazlarını mutlaka cemaatle kılar, zamanının önemli bir kısmını okuma, yazma ve talebe yetiştirme faaliyetlerine ayırırdı. Akâid, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında kendini ihtisas derecesinde yetiştirdiği için kendisine "Kutbü'l-eimme" unvanı verilmiştir. İtfıyyış ayrıca tarih, felsefe, mantık, matematik, Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenip bu sahalarda da eser verebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. İbâzîyye'nin¹⁸ yeniden canlanıp yayılmasında önemli rol oynayan İtfıyyış'in 300'ü aşkın eseri bulunmaktadır.¹⁹ Telif ettiği Himyânü'z-zâd ilâdârî'l-me'ad, Dâ'il 'amel ilâ yevmi'l- emel ve Teysirü't-tefsir adlı üç tefsir ile İbâzî tefsir geleneğinde çok önemli bir konuma sahip olan İtfıyyış 1332/1914'te Yescen'de vefat etti.²⁰

İtfıyyış'in *Teysiru't-Tefsir* adlı eserini işârî tefsiraçısından incelediğimizde İtfıyyış'in bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1.1. Mahiyet Yönünde İşârî Tefsire Eleştirileri

İtfıyyış, tasvip etmediği işârî yorumları naklederken genelde naklettiği görüşün başına "...diyenerler hata etti." / *وزعم بعض الصوفية* / Sufıyyeden bazıları iddia ettiler..." vb. ifadeler eklemektedir. Müellifin, mahiyet açısından işârî tefsire yaklaşımını şu örneklerle özetleyebiliriz:

a-) İtfıyyış, işârî yorumlar yapmaktan bilhassa sakındığını ve böyle bir şeyden Allah'a sığındığını açıkça belirtmiştir. Örneğin "هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ"²¹ ayetini tefsir ederken bazı işârî yorumlara yer verdikten sonra "*Ben, hikaye olarak zikretsem de, Kur'an'ı*

Mufessirün, Mektebetu Vehbe, Kahire tsz, II/250-300; el-Rûmî, İtticehât, I/357-412; Ateş, Süleyman, İşârî Tefsir Okulu; Gördük, Yunus Emre, Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013.

¹⁶ İtfıyyış Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ağveşt, Bukeyr bin Said, Muhammed bin Yusuf İtfıyyış Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cihâduhu, Mektebetu't-Damirîli'n-neşri ve't-Tevzi', Uman, Tsz.; Şatvân, Belkasım, eş-Şeyh Muhammed bin Yusuf İtfıyyış Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cuhûduhu'l-İlmiyye ve Mevâkifuhu'l-Vataniyye, el-Hayât, Sayı 14, 2010, Gardiya, Cezayir; Zirikli, el-Alâm, VII/156-157. Hizmetli, Sabri, Etfıyyışmd., DİA, XI/500-501.

¹⁷ Hizmetli, Etfıyyışmd., DİA, XI/500-501.

¹⁸ İbâzîlik ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Şehristânî, Muhammed bin Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, Muessesetu'r-Risâleti Nâşirün, Beyrut, Lübnan, 2015; 133-159; Ağveşt, Bukeyr b. Saîd, Dirâsâtü'l-İslamiyyefi'l-Usûli'l-İbâzîyye, Mektebetu Vehbe, Kahire 1988. Ali Yahya, Muammer, el-İbâzîyye Beyna'l-firaki'l-İslamiyye, Cem'iyetu't-Turâs, Gardiya/Cezayir, 2003; el-İbâzîyye fî Mevkibi't Tarih, Mektebetu Vehbe, Kahire 1993; el-İbâzîyye, Mektebetu Vehbe; Kâhire 1987; Avad, Muhammed Halîfat, Neş'etü'l-Haraki'l-İbâzîyye, Dâru's-Şaab, Amman 1978; Tuayme, Sâbir, el-İbâzîyye, 'Akîdeten ve Mezheben, Dâru'l-Cil, Beyrut 1986; Fiğlalı, Ethem Ruhi, İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1983, ALBAYRAK, İsmail, İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme, Usûl: İslâm Araştırmaları, 2005, sayı: 4, 7-38; Fiğlalı, Ethem Ruhi, İbâziyyemd., DİA, XIX/256-61,

¹⁹ Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklîed-Dımaşkî, el-A'lâm, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, VII/157. Hizmetli, Etfıyyışmd., DİA, XI/500-501.

²⁰ Albayrak, İsmail, Harici-İbadi Tefsir üzerine Genel Bir Değerlendirme, Tefsire Akademik Yaklaşımlar 1, KOÇ, Mehmet Akif- ALBAYRAK, İsmail (Editörler), Otto Yayınları, 2013, 133-185.

²¹ "O, Evvel'dir, Âhir'dir. Zâhir ve Bâtin'dir. O, her şeyi hakkıyla bilendir." Hadid, 57/3.

tasavvufî şeylerle ve uzak ihtimallerle tefsir etmekten Allah'a sığınırım." diyerek işârî tefsire dair temel yaklaşımını açık ve net bir şekilde belirtmiştir.²²

b-)Müellifin, işârî tefsire karşı olan bu tavrını ilk yazdığı tefsir olan *Himyân*'da çok daha keskin ifadelerle dile getirdiğini görmekteyiz. Bakara suresinin 3. ayetinin “ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ وَيَنْفُقُونَ²³” kısmını tefsir ederken işârî tefsire karşı tavrını şu sözlerle dile getirir: “Zayıf bir görüşe göre mânanın şöyle olduğu söylenir: ‘Kendilerine has kılmış olduğumuz marifetullahın nurlarını saçarlar.’ Bu görüş zannımca sufiyyeye veya tasavvufçu olmaya çalışanlara aittir. Zâhire muhalif olduğunda, zorlama ile yapıldığında veya Arapçanın üslubuna aykırı olduğunda sufiyyenin tefsiri benim açımdan makbul değildir. Bu şekilde tefsir yapma mazur görmem; şahitliğini de kabul etmem. O kişiye buğz edip ondan teberri ederek Allah'a yaklaşmaya çalışırım. Şayet bu şekilde yorum yapan kişinin söyledikleri şeyler doğru olsa dahi onların ayet veya hadisin tefsiri olduğunu iddia etmek hatadır. Zira böyle yapmakla kişi zahirden ve Arapların birbirleriyle konuştukları üsluplardan ayrılmış ve Allah'ın buğz ettiği bir tekellüfe girişmiş olur.”²⁴

c-) Müellifin, işârî tefsire karşı tavrını yeri geldikçe tekrarlamaktan çekinmediğini görmekteyiz. Örneğin “²⁵عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَخُلُوا أَصْوَابَ مِنْ فضةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا” ayetini tefsir ederken de şöyle der: “Bileziklerin, amellerine göre, cennet ehline verilecek olan nurlarla; tertemiz şarabın da sarhoş edici rabbanî bir tecelliyle ve ayetlerin zâhirine muhalif buna benzer şeylerle tefsir etmekten Allah'a sığınırız.”²⁶

d-)İtfiyyîş, işârî yorumların tefsir diye nitelendirilmesini de doğru bulmaz. Örneğin müellif “²⁷وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ” ayetlerini tefsir ederken “kuşluk” ve “gece” sözcükleri ile ilgili yapılmış olan -Âlûsî'nin de tefsirinde yer verdiği²⁸ - “Kuşluk, Hz. Peygamberin yüzü, risâleti, ehl-i beytin erkekleri, kendisiyle gizli şeylerin bilindiği Allah'ın ilminin nuru, Müslümanların ikbâli veya aklın kemale erişti demektir. Gece ise Hz. Peygamberin saçı, ehl-i beytin kadınları, vahyin fetret dönemi, Settâr'ın ayıpları affedişi, İslam'ın - “Din garip olarak başladı ve yine garip olacaktır.” hadisinde de işaret edildiği gibi- başlangıç ve nihayetindeki zayıflığı veya aklın ölüm ile zevâl bulması demektir.” şeklinde işârî yorumları -zayıflığını ifade etmek için- “fil/denildi” ile zikrederek bunların tefsir değil işaretler olduğunu belirttikten sonra “²⁹ولا يحل التفسير بشيء من هؤلاء” demek suretiyle bu tür işaretlere dayalı olarak tefsir yapmanın helal olmadığını açıkça dile getirmiştir.²⁹

e-)Müellif, işârî tefsirler yapan tasavvufçulara yer yer eleştirilerini oldukça sertleştirmiştir. Örneğin “³⁰يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ” ayetinin tefsirini yaparken “örtünen/müdder” ile ilgili şu işârî yorumları yine nakleder: “³¹Hira'da, elbisesinde veya bir surette halkın nazarlarında gizlenen demektir. Bu şekilde halk “Hakikat-ı Muhammediyye”yi idrak edememiş ve bunun bilgisi Allah'a has kılınmıştır.” Müellif bu yorumları naklettikten sonra yorumların kendisini değil de bu yorumların kendisinden neşet ettiği zihniyeti şu sözlerle eleştirir: “Bu sözler -Allah onları takbih etsin- laf ebeliği yapan sufiyyeye aittir. Onlar ayetleri, zâhirmânaları bir kenara bırakıp kastedilmeyen şeylerle tefsir ederek Kur'an'ı değiştiriyorlar.”³¹ Ayrıca İtfiyyîş Neml suresinin Hz. Süleyman ile karınca arasında geçen diyalogdan söz eden ayetlerin³² tefsiriyle ilgili bazı işârî yorumlara yer verdikten sonra da “Kur'an'ı murat edilenden başka şeylerle tefsir edip Kur'an'ın tefsirinin bu olduğunu vehmettiren tasavvufçuları Allah takbih etsin.” demek suretiyle bu çeşit yorumlar

²² İtfiyyîş, Teysir, XIV/319.

²³ “...Kendilerine verdiğimiz rızıktan harcarlar.”, Bakara, 2/3.

²⁴ İtfiyyîş, Himyân'u'z-Zâd ile Dâru'l-Meâd, Vizâretü't-Turâsu'l-Kavmiyyive's-Sekâseti, 1401, Uman, I/216.

²⁵ “Üstlerinde ince ve kalın ipeken yeşil elbiseler vardır. Gümmüş bileziklerle süsleneceklerdir. Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir”, İnsan, 76/21.

²⁶ İtfiyyîş, Teysir, XV/460.

²⁷ “Kuşluk vaktine ve sükûna erdiğinde geceye yemin ederim!”, Duha, 93/1-2.

²⁸ Âlûsî, Rûhu'l-Meânî, 1415, XV/373.

²⁹ İtfiyyîş, Teysir, XVI/260.

³⁰ “Ey örtünüp bürünen!”, Müddessir, 74/1.

³¹ İtfiyyîş, Teysir, XV/380-381.

³² Neml, 27/18-19.

yapanları sert bir şekilde eleştirmiştir.³³ Müellifin aynı sert tavrını “ لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ”³⁴ ayetinin tefsirinde de sürdürdüğünü görmekteyiz. Müellif ayeti tefsir ederken Tüsteri’den (ö.283/896) şunları nakleder: “*Kim inancını sahîh hale getirir ve ihlaslı olursa bidat sahibinin yanında ünsiyet bulamaz. Bidat ehliyle oturamaz ve onlara adavet besler. Kim bidat sahibine müdahane/yağcılık yaparsa Allah o kişiyi ibadetleri yaparken alınan tattan mahrum eder. Kim dünyevî izzet veya zenginlik için bidat sahibine icabet ederse Allah da onu o dünyevî izzetle zillete düşürür ve fakirleştirir.*”³⁵ İtfıyyîş Tüsteri’nin bu sözlerine yer verdikten sonra söze şöyle devam eder: “*Bazı sūfîler bunları yapmakta ve bundan vazgeçmemektedir!*”³⁶ İtfıyyîş “ وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَىٰ ”³⁷ ayetinin tefsirinde de hayvanların nebi ve resullerinin olduğunu ve onlara Allah’tan vahiy geldiğini iddia edenleri “*Kur’an’ın geçerli/hakiki anlamlarını yok eden Sufıyye...*” şeklinde nitelendirdikten sonra, “*Allah onları takbih etsin*” diye de beddua etmiştir.³⁸

f-)Müellif bazen tepkisini o dereceye vardırı ki artık karşı çıktığı işârî yorumu yapanları tasavvuf ehli olarak değil de “yalancılar” diye adlandırır. Örneğin “ فَأَقْفَمٌ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ ”³⁹ ayetini tefsir ederken “*Kul, ibadette kemale erince ondan ibadet yapma yükümlülüğü düşer.*” şeklindeki işârî yorumu, başına “*Bazı yalancıların iddia ettiği gibi!*” ibaresini ekleyerek nakleder.⁴⁰

1.2. Filolojik Açıdan İşari Tefsire Eleştirileri

Müellif bazen de işârî yorumları filolojik açıdan değerlendirerek reddeder. *Teysir*’de bunun pek çok örneği vardır.⁴¹ Bunlardan iki tanesine yer vermek yeterli olacaktır:

a-)İtfıyyîş Âl-iİmran suresinin 75. ayetinin tefsirinde ayette geçen دِينَار sözcüğünün etimolojisini yaparken şu izahları yapar: “Dinarın aslı دِنَار olup ilk nunyâ harfine dönüşmüştür. Bunun delili de دنانير ودينير’dir. Zira cem’ ve tasğirsigaları kelimeyi asıl haline döndürür. Dinarın kökü hakkında Malik İbn Dinar’dan (ö.131/748’den önce) nakledilen “Dinarın aslı دین و نار / borç ve ateş” ya da ذونار / ateşli” şeklindedir. Dinar, haklı veya haksız yere onu alan ya da biriktiren için borç veya ateş hükmündedir.” rivayetinin lügatte aslı yoktur. O, işaretle konuşmuştur.⁴²

b-)İtfıyyîş yine aynı şekilde “ وَمَنْ يُخْرِجِ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجِ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ ”⁴³ ayetinin - Kuşeyri’nin(ö.465/1072) tefsirinde olduğu gibi⁴⁴ - “*müminden kâfiri kâfirden de mümini çıkarmak*” diye tefsir edilmesine karşı çıkarak şu izahı yapar: “*Ayetten böyle bir anlam çıkmaz. Ayetin siyâkı müşriklere öğüttür. Müşriklerin ise böyle bir anlama itibar etmeleri veya ayeti böyle anlamaları düşünülemez.*”⁴⁵

2. Tasavvufi Kıssaları Kullanımı

³³ İtfıyyîş, *Teysir*, 10/328.

³⁴ “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, Allah’a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin.*”, *Mücadele*, 58/22.

³⁵ el-Tüsterî, Sehl bin Abdullah, *Tefsiru’t-Tüsterî*, (Tahkik Muhammed Bêsil), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyyeh, Beyrut, 1423, 164.

³⁶ İtfıyyîş, *Teysir*, XIV/418.

³⁷ “*Rabbin, bal arısına vahyetti*”, *Nahl*, 16/68.

³⁸ İtfıyyîş, *Teysir*, VIII/27.

³⁹ “*Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah’ın yaratışında değişme yoktur.*”, *Rum*, 30/30.

⁴⁰ İtfıyyîş, *Teysir*, XI/120.

⁴¹ Bkz. İtfıyyîş, *Teysir*, III/50; IV/191; VIII/381; IX/128; XIV/344.

⁴² İtfıyyîş, *Teysir*, II/364-365.

⁴³ “*Ölüden diriyi, diriden ölüyü kim çıkarıyor.*”, *Yunus*, 10/31.

⁴⁴ El-Kuşeyri, Abdülkerîm bin Havâzin bin Abdülmelik (465), *Letâifu’l-İşârât*, (Tahkik: İbrahim Besyûni), el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmmetuli’l-Kutub, Mısır, Tsz., II/94.

⁴⁵ İtfıyyîş, *Teysir*, VI/233.

İtfıyyîş'in kimi zaman da ayetin mesajının daha iyi anlaşılması için işârî yorumlar içermeyen bazı tasavvufî kıssalara da yer verdiğini görmekteyiz. Örneğin müellif “ وَبَدَّرَ عُونَ بِالْحَسَنَةِ ” /Onlar kötülüğü iyilikle savan kimselerdir.”⁴⁶ ayetini tefsir ederken şu kıssayı nakleder: “Bir gün Abdullah ibn Mübarek (ö.181/797) üstü başı tanınmayacak bir halde Şakîk'in yanına girerek “Onlar kendilerine nimet verilmediği zaman sabreder; verildiği zaman da şükrederler.” demesi üzerine Şakîk de ona şöyle karşılık verir: “Bu bizim Belh'teki köpeklerin özelliğidir.” Bunun üzerine Abdullah, Şakîk'e “ O halde nasıl olmak gerekir.” diye sorunca Şakîk şu cevabı verir: “Onlar kendilerine nimet verilmediği zaman şükreder; verildiği zaman da başkalarını kendilerine tercih ederler. Zalime mağfiretle, kötülük yapana da iyilikle karşılık verirler.”⁴⁷

3. İşârî tefsir Erbabının İşârî Olmayan İzahlarına Yer Vermesi

Yukarıda aktardıklarımıza karşılık İtfıyyîş'in, *Teysir*'de -kendisine göre- ayetlerin zâhirine ve genel mânada İslâm'ın ruhuna aykırı olmayan işârî yorumlara ve bazı meşhur tasavvufçuların sözlerine değerlendirme yapmaksızın yer verdiğini de görmekteyiz. *Teysir*'de bunun örnekleri çoktur.⁴⁸

a-) Şükürün Tanımı: İtfıyyîş, Bakara suresinin 52. ayetini tefsir ederken Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909) ve Şiblî'nin (ö.334/946) şükre yaptıkları şu tanımları aktarmıştır: “Cüneyd'e göre şükür, kişinin, nimete karşı tam mânasıyla vefa göstermekten aciz olduğunun farkına varmasıdır. Şiblî'ye göre ise şükür, kişinin nimete erdiğinde kalbinde tevazu hissetmesidir.”⁴⁹

b-) İhlâsın Tanımı: Müellif yine Bakara suresinin 139. ayetinin tefsirinde Fudayl bin İyâz'ın (ö. 187/803), Nahl suresinin 66. ayetinin tefsirinde de Şakîk-i Belhî'nin (ö.194/810) ihlâsa dair şu sözlerine yer vermiştir: “Fudayl'a göre insanlardan ötürü bir ameli terketmekriyâ; insanlar için bir ameli yapmak ise şirktir. İhlâs ise Allah'ın, seni bu iki durumdan da kurtarmasıdır.⁵⁰ Belhî'ye göre ise ihlâs sütün, kan ve irinden temiz olması gibi amelin de ayıplardan uzak olmasıdır.⁵¹

c-) Nasihatler: İtfıyyîş, Enâm suresinin 18. ayetinin “ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ ”⁵² kısmını tefsir ederken de herhangi bir değerlendirme yapmadan Abdulkadir Geylânî (müellife göre Ceylani)'nin (ö.561/1165-66) şu nasihatlerini aktarmıştır: Dünyada ve ahirette selamete erişmek isteyen sabır ve rızaya sarılıp dertlerini insanlara şikayet etmeyi bırakarak ihtiyaçlarını sadece Allah'tan talep etmelidir. Bunu yaparken de Alah'a tam mânasıyla itaat etmeli, yasaklarından içtinap edip kaderine teslim olarak niye, nasıl ve ne zaman gibi sorularda sükût etmelidir. Zira yüce Allah'ın bir şeyden mahrum etmesi atâ, ikâbı nimet ve belası da devadır. Allah'ın her fiili iyi ve hikmetli olup maslahatımız içindir...⁵³

d-) Belanın Hikmeti: Müellif bazen de yorumun sahibini belirtmeden “ وقال بعض الصوفية... / Sufiyyeden bazıları dedi ki...” diyerek işârî yorum erbabından nakilde bulunur. Örneğin insanların duçar oldukları belaların hikmetine dair “sufiyyeden bazıları dedi ki” ibaresini ekleyerek şu izahı nakleder: Bela, günahkarlar için bir ceza; iyiler için keffaret, arifler için de bir derecedir. Arif o dereceye ameliyle değil ancak o bela ile erebilir.⁵⁴

4. Olumlu Yaklaştığı Mutasavvıflar

a-) Teysir'e baktığımızda İtfıyyîş'in tasavvufçulardan Cüneyd-i Bağdadî'ye (Ö. 297/909) ayrı bir parantez açarak onun hakkında söylenen “Cüneyd'in tasavvuf anlayışına aykırı olan tasavvufî görüşlerin tümü bid'attir.” sözünü tasdik makamında naklettiğini görürüz.⁵⁵ Müellif “ وَجَمَعَ ”

⁴⁶Ra'd, 13/22.

⁴⁷ İtfıyyîş, *Teysir*, VII/254.

⁴⁸ İtfıyyîş, *Teysir*, I/359; X/297-298; XII/ 426; XIII/40; XIV/322; XVI/331.

⁴⁹ İtfıyyîş, *Teysir*, I/102.

⁵⁰ İtfıyyîş, *Teysir*, I/281.

⁵¹ İtfıyyîş, *Teysir*, VIII/24.

⁵² “O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir.”

⁵³ İtfıyyîş, *Teysir*, IV/233-234.

⁵⁴ İtfıyyîş, *Teysir*, VII/432.

⁵⁵ İtfıyyîş, *Teysir*, XIV/418.

”⁵⁶وَخَسَفَ الْقَمَرُ. الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ” ayetlerini tefsir ederken de -kendisine göre doğru olmayan- birtakım işârî yorumlara yer verdikten sonra “Şayet beğenmediysen eğer bu görüşü al ve Cüneyd’in yolundan ayrılan sufıyyenin yüzüne çarp! Allah azze ve celle onları takbih etsin!”⁵⁷ diyerek Cüneyd-i Bağdâdî’nin (r.a.) yolunun doğru bir yol olduğunun altını tekrar çizer.

b-) İtfıyyîş’in, Teysir’de, kendisinden olumlu olarak söz ettiği bir diğer zât da İbrahim Havvas (ö.291/904)’dır. Müellif “⁵⁸”⁵⁸” ayetini tefsir ederken “Kur’an okunduğunda veya zikir esnasında vecde ermiş gibi yapıp sağa sola sallanarak ellerini çırpınları Allah takbih etsin. Böyle yapanları bir kuyunun ağzının yanında veya yüksekçe bir duvarın üstünde oturtup onlara vaîd ayetlerini okuyalım. Bakalım o zaman da aynı şekilde davranıp kuyuya ya da duvardan aşağıya düşecekler mi!?” diyerek sert bir üslupla eleştirir. Ancak müellif eleştirilerin ardından şu cümleyi eklemiştir: “Bununla beraber herkesi kastediyor değilim. Aralarında gerçekten doğal olarak bu şekilde davrananlar da olabilir. Hz. Ömer’in düşüp bayıldığına ve ardından hastalanıp bir ay evde kaldığına dair rivayetler vardır. İbrahim Havvas’ın da bayılmasının gerçek olduğuna şüphem yoktur.”⁵⁹

5. Müellifin Genel Yaklaşımına Uymayan Tutumları

İtfıyyîş’in bu konuda genel tutumuna aykırı olup eleştirilebilecek iki hususun da zikredilmesinin gerekli olduğunu düşünüyoruz:

a-) İlk husus müellifin, ilmi, hakikat ve şeriat diye iki kısma ayırıp bununla neyi kastettiğini yeterince açıklamamasıdır. İtfıyyîş, ilmin şeriat ve hakikat olmak üzere iki kısma ayrıldığını ve bu iki ilmin mükemmel bir surette sadece Hz. Muhammed (s.a.v.)’de birleştiğini; önceki peygamberlerin ise bir ilimde ileri derecedeyken öbür ilimden mahrum olduklarını ya da kendilerine yetecek kadarını bildiklerini ifade eder. İtfıyyîş, Hz. Peygamber’in şeriat ilmini herkese tebliğ ettiğini hakikat ilmini ise sadece bazı kabiliyetli kişilere tebliğ ettiğini belirtmiştir.⁶⁰ Ancak müellifin hakikat ilmiyle neyin kastedildiğini açıkça belirtmemesi kendisi adına bir eksiklik olduğu söylenebilir. Zira kendisi işârî yorumlara çoğu kez şiddetle karşı çıkarken yukarıda söylediği sözler, bize göre, işârî yorumlara kapı açmakta ve işârî yorum yapanlara meşruiyet kazandırmaktadır. Bu da müellifin -yukarıda örneklerini verdiğimiz- genel tavrına aykırılık teşkil etmektedir.

b-) Teysir’de müellifin işârî tefsir meselesindeki genel tavrına aykırı olarak tespit ettiğimiz bir diğer nokta da Hızır’a isnat edilen ve hadis diye nitelendirilen bir rivayeti hiç tenkit etmeden vermesidir. Müellif “⁶¹”⁶¹” ayetini tefsir ederken Havvas’ın (ö.291/904) hadis diye nitelendirip sıhhat derecelerinin en yüksekinde olmakla tavsif ederek rivayet ettiği şu sözü nakleder: “Bazı ariflerden, onlar da Hızır’dan rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: Kişinin bana en yakın olduğu an beni anıp bana salavat getirdiği andır.”⁶² Müellifin eserlerine baktığımızda kendisinin hadise dair *Vefâu’d-Damâne ve Cemû’s-Şeml fî Ehâdis-i Hayri’r-Rusul* adlı eserler te’lif ettiğini⁶³ tefsirinde yer verdiği hadislerin sıhhatini tespit etmek için hadisleri Kur’an’a arz etme⁶⁴ ve diğer hadislerle kıyaslama metodunu uyguladığını,⁶⁵ yeri

⁵⁶“Ay tutulduğu, güneşle ay bir araya getirildiği zaman.”, Kıyame, 75/8-9.

⁵⁷ İtfıyyîş, Teysir, XV/420-421.

⁵⁸“Allah, ayetleri birbirine benzeyen ve yer yer tekrar eden Kitab’ı, sözlerin en güzeli olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların bu Kitap’tan derileri ürperir; sonra hem derileri hem de kalpleri Allah’ın zikriyle yumuşar.”, Zümer, 39/23.

⁵⁹ İtfıyyîş, Teysir, XII/262-263.

⁶⁰ İtfıyyîş, Teysir, VIII/390-391.

⁶¹“Hayır! Sakın sen ona uyma; secde et ve Rabbine yaklaş.”, Alak, 96/19.

⁶² İtfıyyîş, Teysir, XVI/306.

⁶³ İtfıyyîş, Teysir, 11/235.

⁶⁴ İtfıyyîş, Teysir, 6/303,304, 307, 308.; 7/34-37.; 8/222,223.;9/385,386.; 14/159-160.

⁶⁵ İtfıyyîş, Teysir, 9/385-86.; 11/305-306.

geldiğinde de metin tenkidi yaparak hadisin sıhhatini tespit etmeye çalıştığını⁶⁶ görmekteyiz. Müellifin bu hadisçi yönüne ve işârî yorumlara karşı takındığı ihtiyatlı tutumuna rağmen Hızır'ın Hz. Peygamber'den rivayette bulunmasına ve bu sözün isnat zincirinde yer alan "Bazı arifler" şeklindeki müphem bir ifadeye hiçbir eleştiri yapmaksızın böyle bir rivayete tefsirinde nasıl yer verdiğini anlamlandırmak pek mümkün değildir...

Sonuç

İtfıyyiş, Kur'an'ın, işârî yöntemle tefsir edilmesinin doğru olmadığını, işârî yorumların da tefsir diye nitelendirilmemesi gerektiğini açıkça ifade eder. Müellif bu düşüncesini dile getirirken işârî tefsirler yapan tasavvufçulara karşı yer yer eleştirilerini oldukça sertleştirmiş ve -bize göre olmaması gereken bir şekilde- hakarete varan ifadeler kullanıp beddua ederek bu çeşit yorumlar yapanları sert bir şekilde eleştirmiştir. Müellifin, yer yer tasavvufçulara karşı eleştirilerinin dozunu yükseltse de, ihtiyatı elden bırakmadığını ve "Bununla beraber herkesi kastediyor değilim...", "Cüneyd'in yolu müstesna" gibi ifadeler kullanarak genellemeci olmamaya çalıştığını söylemek mümkündür.

İtfıyyiş'in, tasavvufçulardan Cüneyd-i Bağdadî hakkındaki övgü dolu sözlerini temellendirmemiştir. Müellif, Bağdadî'nin tasavvuf anlayışı için "Cüneyd'in yolu" tabirini kullanarak kendisi hakkında söylenen "كل تصوف خالف تصوف جنيد فهو بدعة / Cüneyd'in tasavvuf anlayışına aykırı olan tasavvufî görüşlerin tümü bid'attir." sözünü tasdik ederek nakleder. Ancak "Cüneyd'in yolu" ile neyi kast ettiğini; kendisinin, Bağdadî'nin hangi tasavvufî görüşlerini benimsediğini belirtmemiş ve tefsirinin hiçbir yerinde Bağdadî'den, kendisinin de benimsediği, işârî yorumlara yer vermemiştir. Bu durumun müellif adına bir eksiklik olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif tasavvufa ne kadar soğuk olsa da bu durum kendisinin tasavvuf ehline tamamen kapalı kalmasına yol açmamıştır. Kendisinin, *Teysir*'de, işârî yorum erbâbının işârî olmayanizahlarına ve nasihatlerine yer verdiğini görmekteyiz. İtfıyyiş'in kimi zaman da ayetin mesajının daha iyi anlaşılması için bazı tasavvufî kıssalara da yer verdiğini görmekteyiz.

Müellif işârî yorumları bazen de filolojik açıdan değerlendirerek reddeder.

İtfıyyiş, işârî tefsir konusunda, nadiren de olsa, çelişkiye düşerek genel tutumuna aykırı olacak şekilde davranmıştır.

Kaynakça

- Ağveşt, Bukeyr bin Said, *Muhammed bin Yusuf İtfıyyiş Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cihâduhu*, Mektebetu't-Damirîli'n-neşri ve't-Tevzi', Uman, Tsz.
 (1988), *Dirâsât İslamiyyefi 'lUsûli 'lİbâziyye*, Mektebetu Vehbe, Kahire.
 Albayrak, İsmail (2013), *Harici-İbadi Tefsir üzerine Genel Bir değerlendirme, Tefsire Akademik Yaklaşımlar I*, (Editörler) Mehmet Akif KOÇ - İsmail ALBAYRAK, Otto Yayınları, Ankara, s. 133-185.
 (Temmuz-Aralık 2005), *İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme*, Usûl: İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 4, s. 7-38.
 Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmud ibn Abdillâh (1415), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (Tahkik: Ali Abdulbari Atiyye) Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, I/6.
 Ateş, Süleyman (1974), *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
 Avad, Muhammed Halifat, *Neş'etü'l-Harake'ti'l-İbâziyye*, Dâru's-Şaab, Amman 1978.
 Birişik, Abdulhamit (2011), "Tefsir", *DİA*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

⁶⁶İtfıyyiş, *Teysir*, 6/303,304, 307, 308.; 8/222,223.;9/385,386.

- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed B. İsmail B. İbrahim B. Muğîre El-Cu'fi(1422), Sahîhu'l-Buhârî, DâruTavku'n-Necât, Birinci Baskı, y.y.
- Cerrahoğlu, İsmail (1988), *Tefsir Tarihi II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Çelik, Muhammed (Aralık 2002), İşârî Tefsirin Sınırları ve Elmalılı Hamdi Yazır'daİşârî Tefsir, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C.4, S.2, s. 1-28.
- Demirci, Muhsin (2003), *Tefsir Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EbûGays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklîed-Dımaşkı (2002), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlmli'l-Melâyîn, Beyrut.
- el-Halebî, Nureddin Muhemmedİtr(1993), Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerim, Matbaatu's-Sabâh, Dımaşk.
- el-Hasan, Muhammed Ali (1421), el-Menar fî Ulûmu'l-Kur'ân, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut.
- el-Kattan, Menna' b. Halil (2000), *Mebahis fî Ulumu'l-Kur'an*, Mektebetu'-Mearif, y.y.
- El-Kuşeyri, Abdülkerîm bin Havâzin bin Abdümelik (tsz.), Letâifu'l-İşârât, (Tahkik: İbrahim Besyûnî), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetuli'l-Kutub, Mısır.
- el-Tüsterî, Sehl bin Abdullah, Tefsiru't-Tüsterî(1423), (Tahkik Muhammed Bêsil), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyyeh, Beyrut.
- ez- Zebîdî, Murtazâ, Tâcu'l-ArûsminCevâhiri'l-Kâmûs, Dâru'l-Hidaye, y.y.,tsz.
- Fığlalı, Ethem Ruhi (1983), *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara.
- (1999), *“İbâziyye”*, DİA, C.19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Gördük, Yunus Emre (2013), Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir, İnsan Yayınları, İstanbul.
- (Mart 2017), Tefsir-Te'vil” Ayrımı ve İşârî Tefsirin Öznel Mahiyeti Bağlamında “Yorum-Algı” Sorunu, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.7, s.1-27.
- (Yaz 2011),İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşruiyeti ve Batını Yorumdan Farkı, Marife Dini Araştırmalar Dergisi, S. 2, s.9-47.
- Ğânim bin Kudûrî, ebû Abdullah (1403), *el-Muhâdarât fî Ulûmu'l- Kur'an*, DâruAmmâr, Ürdün.
- Hizmetli, Sabri (1995), *“Ettafeyyış”*, C.11, DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İtfıyyış, Muhammed bin Yusuf (2011), *Teysiru't-Tefsir*, Dâru't-Tevfikıyyehli'n-Neşri ve't-Tevzî', İbrahim bin Muhammed TALAY(Tahric ve Tahkik) Cezayir.
-(1401), Himyânuz-Zâd ile Dâru'l-Meâd, Vizâretü't-Turâsu'l-Kavmiyyive's-Sekâseti, Uman.
- Muammer, Ali Yahya (1987), *el-İbâziyye*, MektebetuVehbe, Kâhire.
- (1993), *el-İbâziyye fî Mevkibi't Tarih*, MektebetuVehbe, Kahire.
- (2003), *el-İbâziyyeBeyna'lİfraki'lİslamiyye*, Cem'iyetu't-Turâs, Uman.
- Osman ibn Abdurrahman ibn Salah (1407), Fetâvâ ibn Salah, Tahik: Muvaffak Abdullah Abdulkadir, Mektebetu'l-Ulûm ve'l Hikem, Beyrut.
- Rumî, Fahd bin Abdurrahman bin Süleyman (1986), İtticehâti't-Tefsir fî'l-Karni'r-Râbi' 'aşar, Riêsetiİdêrâti'l-Buhûsi'l-İlmiyyetive'l-İftêive'd-De'vetieve'l-İrşâd, Suudi Arabistan.
- Sabunî, Muhammed Ali (2016), *et-Tibyân fî Ulûmu'l-Kur'an*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut.
- Suyuti, Celaleddin (1974), el-İtkânfi Ulûmu'l-Kur'an, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Muhakkik), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmmetuli'l-Küttâb, Mısır.
- Mutçalı, Serdar (2012), Arapça – Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul.
- Şatvân, Belkasım (Eylül 2010), *eş-Şeyh Muhammed bin Yusuf İtfıyyış Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cuhûduhu'l-İlmiyye ve Mevâkıfuhu'l-Vataniyye*, el-Hayât Dergisi, S.14, s. 13-22.
- Tuayme, Sâbir (1986), *el-İbâziyye, 'Akîdeten ve Mezheben*, Dâru'İCil, Beyrut.
- Uludağ, Süleyman (2001), “İşaret”, DİA, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman (2001), “İşârî Tefsir” DİA, C.23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (Tsz.), *et-Tefsir ve'l- Mufessirûn*, MektebetuVehbe, Kahire.
- Zerkeşi, Muhammed b. Abdullah (1957), el Burhan fî Ulumu'l-Kur'an, Darulİhyai'l-Kutubu'l-Arabiyyeti, Beyrut.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazim(Tsz.), Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmu'l-Kur'an, Matbaatu İsa, yy.